

RECENZIJOS

Saulius Ambrazas, Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmažodiniai vadinimai, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, 294 p.

Indoeuropeistus istorinė lietuvių kalbos žodžių daryba domino nuo seno; esama parašyta ir labai didelių mokslo darbų. Tačiau 1943 m. P. Skardžius, leisdamas savo monumentalų veikalą „Lietuvių kalbos žodžių daryba“ (Vilnius, 1943) guodėsi dėl daug ko. Visų pirma jis apgailėstavo, kad tie darbai arba pernelyg pasenę, arba rašyti gerai nemokančių lietuviškai, kad dar menkai teištirti senieji raštai ir tarmės, kad nėra dar reikiamo lygio mokslo darbų. Ir dar, matyt, P. Skardžius neabejojo dėl žodžių darybos priklausymo gramatikai: „dar neturime jokios mokslinės lietuvių kalbos gramatikos, kurios vieną dalį kaip tik sudaro žodžių daryba“ (p. 9).

Po pusšimčio metų visiškai kitas vaizdas: daugybė senųjų raštų tyrinėjimų, aprašytos beveik visos tarmės, sukurta žodžių darybos teorija (nors dar prieštaringa), yra ir ne vienas mokslinės lietuvių kalbos gramatikos variantas. Dabar reikia visa tai išstudijuoti, suvokti, įprasminti ir sukurti savo originalią teoriją bei konkrečių faktų interpretaciją. Todėl visiškai suprantamas tiriamojo objekto apribojimas – tyrinėjami tik svarbiausi veiksmažodinių daiktavardžių raidos momentai. S. Ambrazas daugiausia dėmesio skiria semantiniams žodžių darybos aspektui. Ir tai leido, žinoma, jam sėkmingai padaryti jau sukurta V. Urbučio žodžių darybos teorija, kurioje apibrėžtos pagrindinės žodžių darybos sąvokos ir kategorijos. Nebūtų galima kalbėti apie žodžių darybos kategorijų bei tipų raidą, jeigu dar neturėtume šių sąvokų. Skardžiaus laikais to nebuvo, net apie darybos reikšmę nekalbėta. Taigi istoriniai žodžių darybos tyrinėjimai, galima sakyti, nuosekliai ir sėkmingai tęsiami toliau. Labai kruopščiai rinkta medžiaga, ir jau studijuojamojo objekto autentiškumas nekelia jokių abejonių. Galima tik stebėtis, kaip visa kruopščiai surašyta, sulyginta su kitomis kalbomis, su kuriomis tik galima lyginti ir daryti kokias nors išvadas.

S. Ambrazo monografijoje labai aiškiai apibrėžti lietuvių kalbos istorinės žodžių darybos principai, skiriamas didžiausias dėmesys darybos motyvacijos kaitai. Be jos, atkreipiamas dėmesys į pamatinio žodžio kaitą, vedinio darybos reikšmės kaitą, vedinių leksikalizaciją, priesagų formos kaitą, įvairius morfologinius bei sintaksinius aspektus ir kt. Ir, galima pasakyti, labai vykusiai pasirinktas tyrimo objektas. Motyvus cituojame: „Pagrindinis šio darbo objektas – veiksmažodiniai daiktavardžiai, kurių daryba yra labai senoviška. Jie sudaro aiškią darybos sistemą: veiksmų, veiksmo rezultatų, veikėjų, įrankių ir veiksmo vietų pavadinimus sieja seni glaudūs darybos ryšiai. Be to, veiksmažodiniai daiktavardžiai kartais daromi su darybos afiksais, pasiskolintais iš veiksmažodinių būdvardžių ir vardažodinių daiktavardžių: deminutyvų, ypatybių ir ypatybės turėtojų pavadinimų. Todėl tiriant veiksmažodinių daiktavardžių darybos raidą tenka paliesti ir kai kuriuos kitų darybos kategorijų istorijos momentus“ (p. 18). Prie to, kas čia pasakyta, galima pridurti, kad darybos istorija pradėta kurti nuo paties centro ir yra puikios galimybės ją plėtoti iki galo.

S. Ambrazo knyga įspūdinga, bet skaitant vis dėlto kyla tam tikrų minčių: kiek, pavyzdžiui, jam padėjo tai, kad šiuo metu jau yra ir mokslinė gramatika, ir baigiamas leisti „Lietuvių kalbos žodynas“? Žodynas, žinoma, vienas iš medžiagos rinkimo šaltinių. O gramatika? Kiek žodžių daryba priklauso gramatikai (morfologijai)? Akademinės lietuvių gramatikos leidimai nieko padėti negali. Jie iš tiesų neapibrėžia žodžių darybos statuso, o tik viename leidime be aiškių argumentų ją įdeda į morfologijos skyrių, o kitame taip pat be aiškių argumentų – išmeta.

Gerai, kad, tyrinėjant daiktavardį, galima išvengti tiesaus atsakymo į klausimą, kiek gi pagaliau žodžių daryba turi bendra su gramatika. Mat daiktavardis – savarankiška kalbos dalis visais atžvilgiais. Tad jo kategorijas ir darybos ypatumus galima aprašyti izoliuotai nuo kitų kalbos dalių kaip savarankišką reiškinį. Bet tam tyrėjui, kuris mėgina apimti visų kalbos dalių darybą kaip visu-

mą, kaip reiškini, gramatika būtina. Ji rodo, kad ne tik kaityba, bet ir žodžių daryba priklauso nuo kiekvienos kalbos dalies kategorinės reikšmės.

Kol mokslinė gramatika to dar nėra pamačiusi, tai ir konkrečiai iš S. Ambrazo to negalima reikalauti. Jam daryba atrodo labai savarankiškas mokslas daiktavardžio gramatinės struktūros sistemoje, visiškai atskiras nuo kaitybos. Pagaliau ir užduotis ne ta. Autoriui svarbiausia, ištyrus darybos afiksus, „žengti tolesnį žingsnį – išsiaiškinti kaip formavosi ištisos darinių klasės (darybos kategorijos), kaip kito jų tarpusavio santykiai ir vieta visoje žodžių darybos sistemoje“ (p. 7). Užduotis gana rimta. Ir kaip ji įvykdyta, galima parodyti vienu pavyzdžiu iš pačios gausiausios priesagų *-imas/-ymas* veiksmy pavadinimų kategorijos kitimo.

Čia abejotina tik tiek, kad veiksmy pavadinimai išlaiko kategorinę veiksmažodžio reikšmę (21 p.). Jei jie išlaikytų kategorinę reikšmę, tai išlaikytų ir veiksmažodžio morfologines formas. Deja, tai yra gryna transpozicija ir *važiavo* nuo *važiavimas* skiriasi tik kategorine gramatine reikšme. Kadangi tokių transformų daryba reguliari, individualioji leksinė reikšmė dažniausiai išlieka nepakitusi, tai ji ir yra arčiausiai kaitybos ar gramatinių formų darybos, bet kaitybai nepriklauso, nes kalbos dalių gramatinės kategorinės reikšmės yra ne kaitybinės, o klasifikacinės.

Na, o pats darybos tipo kitimas ir to kitimo priežastys atrodo nustatytos gana motyvuotai. Pirmiausia su priesagomis *-imas/-ymas* buvę daromi abstraktai iš esamojo laiko kamienų. Tokių pavyzdžių nemaža pririnkta iš senųjų raštų (p. 21–24). Vadinas, dar ne per seniausiai būta, rasta netgi XVIII–XIX a. raštuose. Bet ar šie pavyzdžiai iš tikrųjų rodo, kad ta daryba galėjusi kada nors būti tokia reguliari, kaip ir daryba iš būtojo kartinio laiko kamienų.

S. Ambrazas mano, kad „Atsakyti į klausimą, kada pakito priesagos *-imas/-ymas* vedinių darybos taisyklė padeda jų kirčiavimas. Jau seniai pastebėta, jog šio tipo veiksmy pavadinimai, padaryti iš dviskiemenių veiksmažodžių, M. Daukšos raštuose atspindi senovinį veiksmažodžių kirčiavimą pagal pastovaus ir kilnojamo kirčio paradigmas, plg. *kėlimas*, *slėgimas*, *liūvimas*, bet *augimas*, *ėdlimas*, *denglimas* ir t.t.“ Ir iš to daroma išvada, kad su priesaga *-imas* veiksmy pavadinimai imti daryti prieš veiksmažodžių senųjų kirčiavimo paradigmų išlyginimą (p. 25–26). Ir spėjama, kad šiuos vedinius susieti su būtojo kartinio laiko kamienais skatinusios dvi aplinkybės: „1) bendras visiems veiksmažodiniams vardažodžiams polinkis remtis būt. k. l. kamienais; 2) galimą priesagos

-imas veiksmy pavadinimų kontaminacija su esamojo laiko neveikiamųjų dalyvių formomis“ (p. 26). Kol neturi įtikimesnės versijos, tol šią versiją turi laikyti vienintele teisinga.

Tai, kad recenzuojamojo darbo autorius apsiribojo tik penkiomis veiksmažodinių daiktavardžių klasėmis, lengviau buvo kurti vientisesnę teoriją. Tačiau tai tik maža daiktavardžių (darinių) dalis. Todėl tūlam skaitytojui neaiški galėtų būti darbo turinio ir jo pavadinimo apimties disproporcija. Kam reikėjo pavadinti veiksmažodinių daiktavardžių darybos raidą „Daiktavardžių darybos raida“?

S. Ambrazas taip pat apibrėžia svarbiausias žodžių darybos sąvokas, bet ne taip lanksčiai, kaip jas jau buvo apibrėžęs V. Urbutis. O skaitytojas reikalauja: „Jei darai vėliau, daryk geriau“. Be to, V. Urbutis teigia, kad griežtų ribų tarp žodžių darybos ir kaitybos nėra, kad „žodžių daryba savo vidine sandara yra veikiau gramatinė, tačiau leksinė savo uždaviniais ir funkcijomis. Tai tokia sritis, kur derinasi begalybė ir baigtumas, reguliaru ir nereguliaru, produktyvu ir neproduktyvu, kūryba ir atkūrimas. Darinyje susilydo leksiška ir gramatiška. Todėl žodžių darybai vargiai tinka toks kalbos modelis, kuriame ji neturi atskiros vietos, kur gramatika ir žodynas griežtai atskirti (V. Urbutis, Žodžių darybos teorija, Vilnius, 1978, 54). O S. Ambrazo monografijoje gana kategoriškai skiriami darybos ir kaitybos afiksai.

Na, bet tokie striuki pagrindinių darybos sąvokų apibrėžimai ir afiksų klasifikavimo griežtumas gali būti pateisinama aiškumo siekimu ir tuo, kad tai nėra pagrindinė darbo dalis, o tik darbinės formuluotės.

Gera pavykę nustatyti diachroninės ir synchroninės žodžių darybos analizės specifiką. Istoriškai žodžių darybai rūpi motyvacijos kaita, ir S. Ambrazo darbe nurodyti svarbiausi motyvacijos kitimų tipai: pamatinio žodžio kaita, vedinio darybos reikšmės kaita. Aptartas vedinių leksikalizacijos reiškinys, kai vediniai gauna naujų leksinių reikšmių, jau nesąlygojamų jų darybos (p. 13). Tik visiems gali būti aišku, kaip specializuota leksinė reikšmė gali virsti darybos reikšme ir kas tai yra leksinės reikšmės specializacija.

Labai svarbus pastebėjimas, kad žodžių daryboje neretai susipina morfologiniai ir sintaksiniai procesai (p. 14). Gaila tik, kad iki šiol apie lietuvių kalbos žodžių sintaksinę, arba funkcinę, darybą nėra didesnių darbų.

Istorinė žodžių daryba reikalauja ypatingo tyrinėtojo išsilavinimo ir kruopštumo. Nei vieno,

nei kito monografijos autoriui netrūksta. Perskaityta begalės teorinės literatūros, pasinaudota ir istorinės gramatikos, ir dialektologijos žymiausių specialistų darbais. Ir prie kiekvieno rimtesnio teiginio yra daugybė išnašų, nuorodų į kitų autorių darbus. Tai irgi savotiški argumentai, kad autorius ieško tikrojo kelio, neklaidžioja klystkeliais. Tačiau turbūt nė vienam, dirbančiam rimtą ir sudėtingą darbą, neįmanoma išvengti klaidų. S. Ambrazui nepavyko jų išvengti taip pat. Labai kruopščiai tas klaidas, atsiradusias dėl nepakankamo įsigilinimo į detales, yra jau išrinkęs ir pakomentavęs žymus dialektologas ir žodynininkas Vytautas Vitkauskas (žr. LKK XXXV 226–228). Todėl šioje recenzijoje nėra reikalo kartoti. Kam rūpės detalės, tas galės susirasti šią recenziją. Sutinku su V. Vitkausku, kad S. Ambrazas parašė įdomią knygą. Labai svarbi jos esmė, o dėl konkrečių faktų interpretavimo dar autorius turės pagalvoti, patyrinti ir tarmes, ir senuosius raštus.

Norėtųsi aiškesnės ribos tarp P. Skardžiaus, J. Otrębskio ir S. Ambrazo atradimų. Žinoma, šiuo atveju galima ir pačiam skaitytojui pasiūlyti paieškoti. Bet apskritai šių dviejų kalbininkų darbo platesnio įvertinimo skaitytojais ieško ir recenzuojamojoje monografijoje.

Gerą įspūdį daro ir išvadinė, reziumuojamoji dalis. Ir norisi palinkėti monografijos „Daiktavardžių darybos raidos“ autoriui tolesnės sėkmės žodžių darybos istorijos tyrimo baruose.

Aldona Paulauskienė

Jan Rozadowski. Litewska gwara okolic Zdzięcioła na Nowogródzczyźnie, Praca Komisji językoznawstwa Nr 59, Opracowanie Adam Gregorski, Konsultacja Jan Safarewicz, Kraków: Polska akademia nauk, Oddział w Krakowie, 1995, 181 p.

Pagaliau iš spaudos išėjo ilgai lauktas žymaus lenkų kalbininko Jano Rozvadovskio bemaž prieš šimtmetį užrašytų Zietelos šnektos tekstų leidinys, pavadintas „Zietelos lietuvių šnektą Naugarduko krašte (Naugardijoje)“.

J. Rozvadovskis (1867–1935) vienas didžiausių lenkų kalbininkų, klasikinių kalbų mokovas, žymus slavistas, indoeuropeistas ir baltistas, savo darbus skelbęs lotynų, prancūzų, vokiečių ir lenkų kalbomis. Jis buvo Krokuvos universiteto profesorius ir rektorius, Lenkijos mokslų akademijos akademikas ir prezidentas, daugelio Europos nacionalinių akademijų ir draugijų, tarp jų ir Lietuvių mokslo draugijos garbės narys.

J. Rozvadovskis puikiai mokėjo lietuviškai. Suprasdamas didžiulę lietuvių kalbos tarmių reikšmę kalbotyrai, jis buvo vienas didžiausių sparčiai nykstančio pietrytinio lietuvių kalbos pakraščio tyrimo iniciatorių. Jau 1904 ir 1914 m. buvo sudaręs du šio pakraščio lietuvių kalbos vartojimo žemėlapius. Manytina, kad jis Anonimo slapyvardžiu pagal 1890 m. A. Platerio surinktus duomenis yra paskelbęs lietuviškų vietų sąrašą „Lietuvių kalbos plotas Vilniaus gubernijoje“ (1898 m.). Tikriausiai ne be jo paskatinimo 1928–1933 m. buvo surinkti duomenys ir O. Chominskio sudarytas „Lietuvių kalbos vartojimo žemėlapis Lenkijos respublikoje“ („Mapa obszaru językowego litewskiego w Rzeczypospolitej Polskiej“, opracował Olgierd Chomiński 1928–1933), kurio išliko vos keli egzemplioriai. Vietų sąrašai ir komentarai nespausdinti liko J. Rozvadovskio archyve. Matyt, tai ir buvo J. Rozvadovskio 1926 m. mėginimo suorganizuoti platų Lenkijos teritorijoje esančių lietuvių kalbos tarmių tyrimą rezultatas. Jo iniciatyva S. Šoberio bute buvo sukviesti žymiausi lenkų kalbininkai (J. Boduenas de Kurtenė, V. Pożezinski, K. Ničas, J. Otrębskis) ir nutarta aprašyti įvairias tuometinės Lenkijos lietuvių tarmes. O tam pirmiausia buvo reikalingos smulkios žinios.

J. Rozvadovskis Zietelos šnektos tekstus užrašė 1901 ir 1903 m. Po E. Volterio jis buvo antrasis kalbininkas susidomėjęs Zietelos šnektą. Trečiasis buvo K. Būga, čia lankęsis 1906 m.

Kad J. Rozvadovskis atvyko tirti Zietelos šnektos, tikriausiai nulėmė žymaus lenkų ir baltarusių etnografo kraštotyrininko Michalo Federovskio (1853–1923) iniciatyva. M. Federovskis (baltarusiškai Fedarouski) agronomaudamas ir administruodamas dvarus apie Ąšmeną, Gařdiną, Lędą, Naugarduką, Slānimą, Slūcką, Valkavišką ir kt., tarmiškai užrašinėjo baltarusių tautosaką, papročius, burtus, tyrė florą ir fauną, rinko senas knygas, įvairius dokumentus, rankraščius, dailės kūrinius, kasinėjo pilkapius ir kt. Jis palaikė glaudžius ryšius su žymiais to meto lenkų mokslininkais ir menininkais. Daugiausia įtakos jam turėjo tokios lenkų kultūros asmenybės kaip O. Kolbergas, Z. Gliogeris, mūsų kraštiečiai J. Karlovičius ir kt. M. Federovskio dvarą Podolėje (esantį pusiaukelėje tarp Slanimo ir Zietelos), kur buvo sukaupiti šie turtai, lankė daugelis įžymių lenkų kultūros žmonių. Kaip tik tuo metu Podolėje tarnavo puiki pasakotoja zieteliškė Regina Dargevičiūtė (1876–1958). Iš jos mokytis lietuviškai bandė pats M. Federovskis. Ar ne ši lietuvaitė paskatino M. Federovskį į Podolę pasikviesti paviešėti ir J. Rozva-